

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

ПОВРЕМЕНИ СПИС ЗА СЛОВЕНСКУ ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ

Уређивачки одбор:

др *Ирена Грицкај*, др *Милка Ивић*, др *Павле Ивић*, др *Радослав Кайичић*,
др *Рудолф Коларич*, *Блаже Конески*, др *Берислав Николић*, др *Миливој Павловић*,
др *Асим Пецо*, др *Мићар Пешикан*, др *Живојин Сјанојчић*

Главни уредник

МИЛКА ИВИЋ

XXXI књ.

БЕОГРАД

1974 — 1975

MISCELLANEA ETYMOLOGICA

(сом, бодило)

Реч СОМ у нашим речницима обично означава врсту рибе и метафору за глупог човека. Од новијих речника само Речник Матице српске има и треће значење — *новчаница од 100 динара*. Цитат гласи: „Ошамарило га по цепу. Два цела сома“. Занимљиво је да Оскар Давичо (из чијих је романа — „Песма“ и „Бетон и свици“ — ова реч узета) употребљава ову реч у значењу новчанице од 100 динара, мада се данас као и непосредно после ослобођења реч *сом* употребљавала за новчаницу од 1000 динара (10 НД). Немогуће је проверити да ли је ова грешка исписивача Речника или је тако стварно у Давичовом тексту, јер у Речнику не налазимо чак ни број стране па ни назив романа одакле је узета цитирана реч.¹ Реч *сом* не налазимо ни у чланцима и студијама посвећеним нашим занатским тајним језицима², али постоји у шатровачком тј., у градском жаргону. У књизи „Језик наших шатроваца“ под појмом *новчаница* забележене су следеће речи: кајна (новчаница од 10 динара), гусларка (100 динара) и сом (новчаница од 1000 динара). Очигледно је, дакле, да је цитат из Речника Матице српске погрешан.

¹ Речник српскохрватскога књижевног језика, књига пета (П-С), Матице српска, Нови Сад 1973, 917.

² У лончарском тајном језику из Лужнице новац се каже *џилове*, а грош *џољар* (Николић Владимир, Из Лужнице и Нишаве, СЕЗ XVI, Београд 1910, 435—436); у дунђерском тајном језику новац се такође каже *џилови*, грош *џуљоњак*, банка или новчаница *лејтерка* а динар *џркаљац* (Ђорђевић Тихомир. Белешке о тајним језицима, „Караџић“, год. II, VIII—IX, Алексинац 1900, 162—163); у гегавачком говору, према информатору Владимиру Стојановићу просјаку из Алексинца, рођеном 1848. године, новац (паре) су *џрањаци*, грош је *грамдељ*, а дукат *галбин* или *џлавка* (Т. Ђорђевић, Белешке о тајним језицима, „Караџић“, II, 163—164); бањачки говор из околине Сребрнице познаје следеће изразе за новац: *фолчић* и *шумни фолчић* — дукат, *фоле* или *воле* — новци, *фулушка*, *шумна фулушка* и *жарењак* — дукат, *галбан* — такође дукат (Бањачки говор на подручју Сребрнице, Билтен Института за проучавање фолклора, 3 Сарајево 1955, 85—96).

јер је *сом* и после првог светског рата представљао најкрупнију новчаницу. Иако за многе речи из ове књиге налазимо и етимолошка објашњења, реч *сом* не налазимо ни у посебном одељку „речи нејасног порекла.“³ Управо због тога што је у овом моменту врло тешко одредити приближан ареал, као и фреквенцију употребе ове речи у појединим областима српскохрватског језичког подручја, задовољимо се само њеном етимологијом.

Етимологија речи *сом* везана је за турски придев *som* у значењу *масиван, комџакџан, у једном комаду*. Из турског израза *som altın bilezik* у значењу *гривна од масивног злата* сасвим рељефно се издваја придев *som* који стоји уз именицу *злато (altın)*.⁴ Макако то чудно звучало када се каже да се до нашег значења речи *сом* може доћи преко турског придева који ближе одређује врсту метала, потврду да оваква иста реч значи управо новац налазимо хиљадама километара далеко од данашњег турског језичког подручја. Чувашки језик, који се иначе сматра за протобугарски, као и низ других турских језика на територији Совјетског Савеза, поседују реч *сом* у значењу *рубља*. Овакав исти облик постоји у следећим турским језицима: каракалпакском, киргиском, казахском (овај последњи поред значења *рубље* има и ове семантичке нијансе које су свакако примарне: *цео, масиван, необрађени део мейала*), алтајском. У узбечком и татарском језику *рубља* се каже *сум*, а у башкирском *хум*.⁵ Потврде су више него довољне да се стекне утисак да не постоји скоро никаква разлика између наше дијалекатске (шатровачке) речи *сом* у значењу новчанице од 1000 динара и ових турских језика у којима ова иста реч значи *рубљу*. Турска етимологија ове речи указује на једну занимљиву чињеницу. Познато је да је реч *рубль* постала од глагола *рубити*, тачније, процес сечења гривне, некадашње новгородске новчане јединице, утицао је на то да се тај „обрубок“ касније назове и основном новчаном јединицом.⁶ Врло сличну идејну семантику срећемо и у турској речи *som*: *som altın* турски (комад злата), *сом џемир* чувашки (комад гвожђа), *сом агаиш* (алтајски (обрађено дрво))⁷ и сл.

³ Живко Петковић, Речник наших шатроваца (са речником шатровачких речи), Београд, 1928, 16, 27.

⁴ Никола Ванчев, Гълъб Гълъбов... Турско-български речник, София 1962, 506.

⁵ Егоров В. Г. Этимологический словарь чувашского языка, Чебоксары 1964, 195.

⁶ Макс Фасмер. Этимологический словарь русского языка, перевод с немецкого и дополнения О. Н. Трубачева, том II, Москва 1966, 511.

⁷ Егоров, нав. дело, 195.

Да ли је овде у питању калк према турским језицима, или су ове турске језичке конструкције настале према руском узору, то је питање које треба решавати на много ширем упоредном материјалу.

Из ових оскудних података о нашој речи *сом* може се извући још једна узредна чињеница: више је него сигурно, судећи и према турској и према руској етимологији ове речи, да се наша реч *сом* однсила на метални, а не као данас, на папирни новац. Исто тако, на основу свега овога може се са великим процентом сигурности тврдити да данашња реч *сом* у прошлом веку, бар на територији Србије, није представљала новчаницу од 1000 или 100 динара, већ свакако десетицу или неки други комад сребрног или златног новца. Због недостатка писмених докумената о овој речи у нашим старим текстовима не може се одредити време пријема ове речи у наш лексички фонд. Може се, дакле, само претпоставити да је реч *сом* у овом значењу примљена негде на територији Србије или Босне, а можда и Македоније и Бугарске, наравно, под претпоставком да оваква иста реч постоји у дијалектима ових језика.

Реч БАЈОНЕТ појавила се у француском језику 1575. године, када је почела производња овог оружја у месту Бајони. Војници који су били наоружани овим додатним наједем на пушкама појављују се први пут у француској армији крајем XVII и почетком XVIII века.⁸ Убрзо после тога све тадашње велике силе Европе увеле су бајонет у обавезно наоружање. Нас за ову прилику највише интересује судбина ове речи у немачкој језичкој средини. Знајући да је велики део нашег живља био укључен преко некадашње Војне границе у многе аустријске родове војске, а нарочито пешачке, логично звучи ако се каже да је реч бајонет била позната тадашњим нашим војницима истовремено када и аустријским. Међутим, прву потврду ове речи на нашем језику налазимо тек 1790. године. Овај податак је, наравно, само релативно тачан, јер још нису предузети кораци да се направе одговарајући термилошки речнице ове епохе. Узимајући у обзир, дакле, ову ограду, реч *бајонет* први пут срећемо у Немачко-српском речнику Аврамовића. Три године касније у „Славено-сербским вједомостима“ налазимо исту реч у следећем контексту: „Кадъ смо ихъ съ пушкама и бајонети дочекали, онда су се изтрзнили таки.“ Јоаким Вијић у својој познатој Француској граматизи даје ову реч у регистру,

⁸ Albert Dauzat, Jean Dubois, Henri Mitterand, Nouveau dictionnaire étimologique, Paris 1964. 67.

Николај Шимић у својој књизи „Иконостас славних и храбрих лиц“ помиње је у вези са једним ратним доживљајем руског фелдмаршала Суворова, а Јефтамије Јовановић наводи се је само једном у књизи „Нови Плутарх.“⁹ Реч *бајонет* не налазимо ни у једном издању Вуковог Рјечника, а Академијски речник даје примере с краја XIX века.¹⁰ Међутим, поред ове речи за исти појам постојала је и једна наша реч. Она гласи *бодило* и први пут је налазимо 1813. године у „Сербским новинама“ Димитрија Давидовића и Димитрија Фрушића. За разлику од „Славено-сербских вѣдомости“ које употребљавају само реч *бајонет*, у „Новинама сербским“ налазимо обадве речи, али на првом месту се обавезно налази *бодило*, а иза ње, у загради¹¹, реч *бајонет*. На 80. страни читамо извештај о једном кратком окршају између аустријске и француске војске: „Войска наша топовы защищена напредъ ступи, и бодилама (бајонеты) на 7-му войске французске часть нагерне.“¹² Опокољена регимента ерцхерцога Рајнера крајем августа 1813. године била је у тешком положају: „Обколу их дакле цѣле три регименте французски Коняника, и ... морале су се бодилама (бајонеты) бранити.“¹³ Проглас пруског генерала Блихера из места Левенберга својим војницима садржи такође ову реч: „Вы сте на нѣи не пуцанѣмъ пушака ... но бодилама (бајонеты) низъ стерменьи брегъ берзе реке Найсе и Кацбаха нѣи сваливали.“¹⁴ Сама чињеница да се реч *бајонет* стално појављује у загради говори довољно јасно о томе да овакве пуристичке тенденције у овим, тада врло популарним новинама, нису биле случајне. И збиља, постоје врло много примера избегавања или одбране од страних речи приказаних на исти начин, помоћу заграде. Неки пут се у загради налази реч написана немачким или енглеским језиком, али највећи број се односи на немачке или турске позајмице за које су уредници ових новина налазили прикладне народне речи и изразе. Много пута су то калкови из суседних језика или неуспеле језичке творевине, али се Димитрију Давидовићу и Димитрију Фрушићу не може одрећи свесна

⁹ Сви подаци су из књиге В. Михајловића „Грађа за речник страних речи у предвуковском периоду“, том I (А-Љ), Нови Сад 1972, 47—48.

¹⁰ APj, I, 157.

¹¹ О улози заграде у текстовима неких наших писаца пре Вука Караџића види мој чланак „О једном пројекту Института за лингвистику“, Прилози проучавању језика, књ. 7, Нови Сад 1971, стр. 3 и даље.

¹² Новине сербске 1813. Српска академија наука и уметности — Матица српска фототипска издања, Нови Сад 1964, 80.

¹³ Исто, 82.

¹⁴ Исто, 85.

намера да у тадашњи језик унесе свежине у корист словенског или народног лексичког фонда. Ево неколико примера. Реч *сигурносѝ* обавезно налазимо у загради. Испред ње у свим примерима стоји русизам *безбедіе*: „Да е ... общему безбедію (Sicherheit) противно“¹⁵; „Намерава преко Елбе безбѣдно (сигурно) на више мѣста да прејде.“¹⁶ Немачка реч *Schlachtfeld* преводи се са *битвиштие* („онда текъ съ битвища — Schlachtfeld- отиде“)“¹⁷, а немачка позајмица *шійиѝал* по правилу стоји у загради поред наше *болница*. Турска реч *мејдан* замењује се речју *бориштие*, која је свакако креација аутора: „Россія дакле и Прајзска саме на борищу (мейдану) ..остану.“¹⁸; у броју 66 од 23. марта 1814. године „Новине сербске“ доносе занимљиву полемику између француских и енглеских новина у вези са бекством енглеског генерала Мура испред Наполеонове ескадре. Том приликом су Французи писали да се енглески леопард (грб Енглеске) сакрио у морске таласе од сјајног француског орла. Исти француски лист назвао је леопарда „водоземном живином“, тј. амфибијом.¹⁹ Сличних примера има на стотине и било би заиста вредно да се неко прихвати изучавања стила и језика ових наших публициста.

Вратимо се на реч бодило. Да ли је она креација аутора „Новина сербских“ или је као народна постојала у њиховој језичкој свести? Мишљења сам да је реч бодило пореклом свакако калк. И то по свој прилици од мађарске речи *szurony* (< *szúr* — бости), а направљена је са ослонцем на нашу реч бодеж, познату у нашим најстаријим текстовима. За реч *бодило* знао је и Јован Стерија Поповић, јер је налазимо у његовом познатом „Називословном речнику“ из 1846. године,²⁰ па није искључено да ју је управо и сазнао преко „Новина сербских.

Очите пуристичке тенденције у овом листу које се огледају у многобројним примерима буквалних превода или калкова са немачког и других језика пружају нам довољно доказа да је српскохрватски назив за бајонет настао према узору на семантички идентичну мађарску реч *szurony* која, исто као и ова креација, има у основи глагол *босѝи*.

Велимир Михајловић

¹⁵ Исто, 64.

¹⁶ Исто, 141.

¹⁷ Исто, 56.

¹⁸ Исто, 229.

¹⁹ Исто, 278.

²⁰ Јоанњ С. Поповић, Србскій езыкъ. Назъвословне речи, израђене Дружствомъ србске словесности, Гласникъ Дружства српске словесности, свезка I, у Београду 1847. 5.

Резюме

Велимир Михајловић

MISCELLANEA ETYMOLOGICA

(сом, бодило)

Автор считает слово *сом* в языке аргю заимствованием из турецкого языка.

Слово *бодило*, засвидетельствованное первый раз 1813. года в журнале „Новине сербске“ в значении *штык* автор объясняет влиянием венгерского языка, точнее, калькой, сделанной по модели *szúr — szurony*: бости — бодило.